

Σχέσεις πολιτείας και εκκλησίας

του Γιάννη Κοκόρη, φιλολόγου

Το θέμα ήρθε στην επικαιρότητα από τον νέο υπουργό Παιδείας, ο οποίος, τασσόμενος υπέρ του χωρισμού κράτους και εκκλησίας, προέβη με συνέντευξή του στον αθηναϊκό τύπο στην εξής δήλωση: «Πιστεύω ότι ο χωρισμός Εκκλησίας και Κράτους θα αποδειχθεί χρήσιμος και για τα δύο μέρη και επωφελής για τον λαό». (Εφημ. Real News 11/10/2015, σ.16-17). Πρόκειται για δήλωση πολύ σημαντική, καθόσον το θέμα είναι σοβαρότατο και απαιτεί προσεκτική αντιμετώπιση και λεπτούς χειρισμούς και δεν έχουμε την πολυτέλεια άλλων διχασμών. Το θέμα ανακινήθηκε και στο παρελθόν, το έτος 1987 και παλαιότερα, χωρίς όμως κάποιο αποτέλεσμα.

Θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να προσεγγίσουμε το θέμα με νηφαλιότητα, ώστε ο πολίτης να είναι ενημερωμένος για όσα η Κυβέρνηση αναλαμβάνει να καινοτομήσει στον ευαίσθητο χώρο της Εκκλησίας. Στον χριστιανικό κόσμο οι σχέσεις των δύο αυτών θεσμών διευθετήθηκαν επί τη βάσει δύο κυρίως αρχών, την **Αρχή της πολιτειοκρατίας** και την **Αρχή της συναλληλίας**, της παράλληλης δηλαδή λειτουργίας πολιτείας και εκκλησίας με πνεύμα αμοιβαίου σεβασμού και συνεργασίας. Φυσικά υπάρχουν κάποιες παραλλαγές σε κάθε κράτος, ανάλογα με τις αντιλήψεις και παραδόσεις του λαού. Βάση όμως της ρύθμισης παραμένει η κυριαρχούσα αρχή. Στην πολιτειοκρατία η εκκλησία εκλαμβάνεται ως μία κρατική υπηρεσία που υπάγεται στη δικαιοδοσία της πολιτείας και ελέγχεται πλήρως από το κράτος. Το διοικητικό αυτό σύστημα επικράτησε και εφαρμόζεται στα κοσμικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης, πλὴν του εκκλησιαστικού κράτους της Πόλης του Βατικανού, που αποτελεί «κράτος

εν κράτει» με πλήρη ανεξαρτησία. Η αρχή αυτή διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Ελβετό νομομαθή Έμερικ Βαττέλ (Em. Vattel) στο γνωστό βιβλίο του «Το δίκαιο των εθνών (ελλην. μετάφρ.1831) και έχει ως εξής σε ελεύθερη απόδοση: «Η πολιτική εξουσία έχει την εποπτεία επί της θρησκείας και των ιερέων. Το φυσικό δίκαιο και το Ευαγγέλιο ορίζουν τον μονάρχη κεφαλή της θρησκείας· οι ιερείς είναι κυβερνητικοί υπάλληλοι, υπεύθυνοι έναντι του μονάρχη, ο οποίος όχι μόνο επιθεωρεί τα της θρησκείας, αλλά έχει και εξουσία επί των λειτουργιών της».

Αντίθετα στην «καθ' ημάς Ανατολή», στο Βυζάντιο δηλαδή και στις μεταβυζαντινές Ορθόδοξες Εκκλησίες της Ανατολικής Ευρώπης και της Μ. Ασίας, επικράτησε η Αρχή της συναλληλίας των δύο κορυφαίων εξουσιών. Πολιτεία και Εκκλησία αποτελούν δύο παράλληλες λειτουργίες, οι οποίες συνεργάζονται στη διακονία του ίδιου λαού. «Αυτοκράτορας και Πατριάρχης, γράφει η διάσημη καθηγήτρια Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ, που ενσαρκώνει ο καθένας στον τομέα του την ανωτάτη αρχή, είναι καταδικασμένοι να συνεργάζονται. Ο αυτοκράτορας ως χριστιανός εξαρτάται από τον πατριάρχη και ο πατριάρχης ως πολίτης του κράτους εξαρτάται από τον αυτοκράτορα. Αυτό το γεγονός, συνεχίζει η κ. Γλύκατζη – Αρβελέρ, προϋποθέτει σαφή διάκριση ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και το ιερατείο, καθώς και αμοιβαίο σεβασμό, πράγμα που συνέβη στο Βυζάντιο. Η βυζαντινή ιστορία αναφέρει απόπειρες, που έτειναν να διαταράξουν αυτή την ισορροπία, αλλά όλες ήταν έργο προσώπων και όχι αποτέλεσμα θεσμών» (Βλ. «Πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας» σελ 148 κ.έ.).

Έτσι Πολιτεία και Εκκλησία συμπορεύτηκαν στην υπηρεσία του λαού και εβίωσαν ως δύο όψεις του ίδιου κοσμοϊστορικού γεγονότος, που αποκλήθηκε ελληνορθόδοξος πολιτισμός, όπως παρατηρεί εύστοχα ο καθηγητής Πανεπιστημίου π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός. Μάλιστα σε δύσκολους και χαλεπούς καιρούς δουλείας και κατακτήσεων η Εκκλησία αναπλήρωνε ενεργώς την απύσχα ή μη υπάρχουσα Πολιτεία. (Για περισσότερα παραπέμπω στα βιβλία του π. Γ.Δ. Μεταλληνού «Παράδοση και Αλλοτρίωση», «Σχέσεις και Αντιθέσεις – Ανατολή και Δύση στην πορεία του Νέου Ελληνισμού», «Ελληνισμός μετέωρος» κ.ά.). Γι' αυτό στη συνείδηση του ελληνικού λαού πολιτεία και εκκλησία είναι συνδεδεμένες σε μια ενότητα ως δύο μορφές διακονίας. Και είναι γνωστό ότι οι πιο σημαντικοί ηγέτες των εθνικών αγώνων υπήρξαν συνειδητοποιημένοι απολογητές του «εκκλησιαστικώς πολιτεύεσθαι», μεταξύ των οποίων και ο ελευθερωτής της Τριπολιτσάς και αρχιστράτηγος του μεγάλου ξεσηκωμού Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Και δικαίως, καθόσον είχαν

επίγνωση της στοργής της Εκκλησίας ως μητέρας και τροφού του ελληνικού Γένους. Έτσι η Ανατολική Εκκλησία απέφυγε τις εκτροπές που ταλάνισαν τους λαούς της Δύσης, άλλοτε με την πλήρη υπεροχή της ιερατικής έναντι της πολιτικής εξουσίας (παποκαισαρισμός) και άλλοτε με την απόλυτη υποταγή της Εκκλησίας στο Κράτος (καισαροπαπισμός). Τελικά στη Δύση επικράτησε στις περισσότερες χώρες η αρχή της πολιτειοκρατίας σε ηπιότερη κάπως μορφή εκείνης του καισαροπαπισμού.

Η ελλαδική εκκλησία μέχρι και την Ελληνική Επανάσταση υπαγόταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο Κων/πόλεως με το οποίο ήταν άρρηκτα δεμένη δογματικά και διοικητικά. Μετά τη σύσταση όμως του νεοελληνικού κράτους τέθηκε εκ των πραγμάτων ζήτημα διοικήσεως της Εκκλησίας στις απελευθερωθείσες επαρχίες. Ο πρώτος κυβερνήτης της χώρας Ιωάννης Καποδίστριας αντιμετώπιζε τα θέματα οργάνωσης και διοίκησης με πολλή περίσκεψη και προσπαθούσε να συνδυάσει τα σύγχρονα μέσα οργάνωσης του νέου κράτους με την ελληνική παράδοση. Όσον αφορά στην Εκκλησία ήθελε, όπως προκύπτει από τη σχετική αλληλογραφία της εποχής, τα θέματα της διοίκησης αυτής «να διαταχθώσι τη συναινέσει της Μεγάλης Εκκλησίας» και οπωσδήποτε να μην αποκοπούν οι δεσμοί των δύο Εκκλησιών. Πιστός στην ανατολική ιδέα για τον ελληνισμό ο Καποδίστριας δεν θέλει το νέο κράτος ν' απομακρυνθεί από την εστία της Ρωμοσύνης. Γι' αυτό και είχε προαναγγείλει ότι σύντομα επρόκειτο ν' αρχίσουν οι σχετικές συνεννοήσεις. Δυστυχώς η δολοφονία του την 27^η Σεπτεμβρίου 1831 ματαίωσε τη σωστή εκείνη προσπάθεια, όπως ανέτρεψε και όλες τις άλλες ενέργειές του που αποσκοπούσαν στη διάσωση της εθνικής μας ταυτότητας και τη διασφάλιση της πολιτιστικής μας παράδοσης και κληρονομιάς. Η προτεσταντική Αντιβασιλεία των Βαυαρών και η Ρωμαιοκαθολική Βασιλεία του Όθωνα, που μας επιβλήθηκε στη συνέχεια από τις εγγυήτριες ξένες Δυνάμεις ήταν ξένο σώμα στο κορμί του ελληνισμού και τα μετέπειτα δεινά που ακολούθησαν εδώ έχουν τη ρίζα τους και την αρχή τους.

Το 1833 ο εκ των Αντιβασιλέων Γεώργιος Μάουρερ, που ήταν υπεύθυνος για τα θέματα δικαιοσύνης, παιδείας και εκκλησίας, με πρόταση του θεολόγου και κληρικού Θεόκλητου Φαρμακίδη, και ενώ η Ιεραρχία ήταν εξουθενωμένη από τις ταλαιπωρίες του απελευθερωτικού αγώνα, προχώρησε με ταχύτητα και αποφασιστικότητα στον διακανονισμό των εκκλησιαστικών μας πραγμάτων κατά τρόπο αυταρχικό και βίαιο. Η ρύθμιση αυτή του Μάουρερ, γνωστή στην ιστορία ως ανακήρυξη του αυτοκεφάλου της ελληνικής εκκλησίας, συνοψίζεται σε τρία σημεία:

α) Η εκκλησία της Ελλάδας αποσπάται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ανακηρύσσεται αυτοδιοίκητη. Ο χωρισμός αυτός έγινε πραξικοπηματικά χωρίς συνεννόηση με την Ιεραρχία της Ελλαδικής Εκκλησίας και χωρίς τη συναίνεση του Πατριαρχείου. Είναι φανερό ότι η αυθαίρετη και μονόπλευρη αυτή ενέργεια της Αντιβασιλείας απέβλεπε στο ν' αποκόψει το νεοσύστατο κράτος από τις ρίζες του και από τις πηγές του Γένους.

β) Υπαγωγή της Εκκλησίας στην κρατική εξουσία. Αρχηγός της Εκκλησίας ορίστηκε ο βασιλιάς («Κυριάρχης της Εκκλησίας») και τη διοίκηση ανέλαβε η Ιερά Σύνοδος του Βασιλείου, αποτελούμενη από πέντε κληρικούς επιλεγμένους με τη βασιλική έγκριση. Ο υπουργός Παιδείας και Εκκλησιαστικών είχε τη δυνατότητα να επεμβαίνει και να ασκεί έλεγχο στις πράξεις της Ιεράς Συνόδου. Ο βασιλικός Επίτροπος παρίστατο πάντοτε στις εργασίες της Ι.Σ. και οι συνοδικές αποφάσεις δεν ήταν έγκυρες χωρίς την υπογραφή του και τη βασιλική συγκατάθεση. Ακόμα και η επίσημη αλληλογραφία των Μητροπολιτών έπρεπε να γίνεται με την άδεια της κρατικής εξουσίας. Πλήρης δηλαδή υποτέλεια και υποταγή της Εκκλησίας στην Πολιτεία με συνέπεια την υποβάθμισή της και την αποδυνάμωσή της, πράγμα που ήταν σύμφωνο με την προτεσταντική ιδεολογία του Μάουρερ και τις επιδιώξεις ολίγων φραγκευμένων Ρωμιών, που ήθελαν την Εκκλησία ανίσχυρη και υποχείριό τους. **Στυγνή πολιτειοκρατία**, όπως σημειώνει ο π. Γ.Δ. Μεταλληνός στο βιβλίο του «Σύγχυση – Πρόκληση – Αφύπνιση» σελ. 93.

γ) Διάλυση των περισσότερων μοναστηριών και δήμευση της μοναστηριακής και της εκκλησιαστικής περιουσίας.

Το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε μέχρι το 1850. Η κατάσταση διορθώθηκε σε αρκετά σημεία με την έκδοση και αποδοχή του Πατριαρχικού Τόμου του 1850.

Παραπάνω μιλήσαμε για τις δύο επικρατέστερες Αρχές επί των οποίων ρυθμίστηκαν οι σχέσεις κράτους – εκκλησίας στον χριστιανικό κόσμο, την **Αρχή της πολιτειοκρατίας** στη Δυτική Χριστιανοσύνη και την **Αρχή της Συναλληλίας** των δύο κορυφαίων αυτών θεσμών στην Ορθόδοξη Ανατολική. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση Εκκλησία και Πολιτεία, όπως αναφέραμε, συμπορεύτηκαν στην υπηρεσία του λαού με πνεύμα αμοιβαίου σεβασμού και συνεργασίας, αλλά και με σαφή διάκριση του ρόλου της πολιτικής εξουσίας και του ιερατείου.

Στη χώρα μας τη μακραίωνη παράδοση του ελληνισμού, όπου ίσχυσε με επιτυχία το διοικητικό σύστημα της συναλληλίας, διέκοψε κατά τρόπο βίαιο και αυταρχικό η αυθαίρετη και πραξικοπηματική απόσπαση της Εκκλησίας από το

Οικουμενικό Πατριαρχείο, γνωστή με τον παραπλανητικό τίτλο ως «Ανακήρυξη του αυτοκεφάλου της Ελλαδικής Εκκλησίας». Η μονόπλευρη αυτή ενέργεια του απολυταρχικού καθεστώτος που επέβαλε η Βαυαρική Αντιβασιλεία απέβλεπε, όπως επισημάναμε στο προηγούμενο σχόλιό μας, στην πλήρη υπαγωγή και υποταγή της Εκκλησίας στον Καίσαρα και μακροπρόθεσμα στην αλλοτρίωση του ελληνικού λαού και την αποκοπή του νεοσύστατου κράτους από τις ρίζες του και τις πηγές του Γένους. Ο τρόπος με τον οποίο οι Βαυαροί συμπεριφέρθηκαν προς τα μοναστήρια αποδεικνύει του λόγου το αληθές, ενδεικτικός και αποκαλυπτικός των προθέσεών τους και των σχεδίων τους. Έτσι με Βασιλικά Διατάγματα (Οκτώβριος 1833) αποφασίστηκε και τέθηκε αμέσως σε εφαρμογή η διάλυση των περισσότερων μοναστηριών. Από τα 524 υπάρχοντα ανδρική και γυναικεία μοναστήρια τα 412 διαλύθηκαν. Οι γυναικείες μονές περιορίστηκαν σε τρεις και όσες μοναχές είχαν ηλικία κάτω των 40 ετών υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τα μοναστήρια και να επιστρέψουν στον εγκόσμιο βίο. Η μοναστηριακή περιουσία δημεύτηκε και οι δωρεές ιδιωτών προς τα μοναστήρια και την Εκκλησία απαγορεύτηκαν. Ιερά σκεύη, εικόνες, πολύτιμα κειμήλια και άλλα αντικείμενα των μοναστηριών που έκλεισαν δόθηκαν στις τοπικές αρχές για εκποίηση. Από δημοσιεύματα της εποχής μαθαίνουμε ότι οι εκποιήσεις αυτές δεν ήταν αδιάβλητες. Έντονη υπήρξε η λαϊκή δυσφορία για την εξουθένωση αυτή του μοναχισμού, καθόσον ο λαός και ο Κολοκοτρώνης τιμούσαν τα μοναστήρια ως προπύργια της ελευθερίας. Τέτοια λεηλάτηση της μοναστηριακής και εκκλησιαστικής περιουσίας με προγραμματισμένη κυβερνητική απόφαση και εντολή δεν έγινε ούτε στην Τουρκοκρατία. Οι Τούρκοι, επίσημα τουλάχιστον, είχαν σεβαστεί τις χριστιανικές εκκλησίες και τα ορθόδοξα μοναστήρια.

Παράλληλα η Αντιβασιλεία προέβη στην αποεκκλησιοποίηση της παιδείας και τελικά στην απομόνωση και στον παροπλισμό της Εκκλησίας. Η εκκλησιαστική αυτή μεταρρύθμιση, όπως έγινε στο ξεκίνημα μόλις του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, είναι έργο εξωτερικών επεμβάσεων και αποτέλεσμα σχεδίων ξένων Δυνάμεων, όπως μαρτυρούν τα δημοσιευθέντα αρχεία των πρεσβειών τους, οι οποίες σκοπό είχαν να υποδουλώσουν την Εκκλησία στον Καίσαρα και να την αποδυναμώσουν, ώστε να είναι ακίνδυνος για την πολιτική εξουσία θεσμός, έρμαιο στα χέρια των ξένων που είχαν αναλάβει υπεύθυνες θέσεις στον κρατικό μηχανισμό.

Εξαιτίας της αντικανονικής ανακήρυξης του Αυτοκεφάλου διακόπηκαν, όπως ήταν επόμενο, οι σχέσεις της Ελλαδικής Εκκλησίας με τη Μητέρα Εκκλησία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Στην πραγματικότητα επρόκειτο

περί σχίσματος, άσχετα αν το Πατριαρχείο δεν προέβη σε επίσημη καταγγελία. Και ήταν όντως Σχίσμα, κατάσταση στην οποία βρέθηκε αδοκίμως η Εκκλησία μας. Η κατάσταση αυτή διατηρήθηκε μέχρι το έτος 1850. Εντωμεταξύ τα πολιτικά πράγματα της Ελλάδος είχαν αλλάξει. Το απολυταρχικό καθεστώς άλλαξε σε συνταγματική μοναρχία (Επανάσταση του 1843). Τότε η Ελλαδική Εκκλησία, που αισθανόταν και εβίωνε την αντικανονικότητα και την εκκλησιαστική αταξία, με αίτησή της προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο ζήτησε τη διευθέτηση της εκκρεμότητας. Τελικά ανακηρύχθηκε το κανονικό Αυτοκέφαλο υπό ορισμένους όρους, προστατευτικούς της διοικητικής ανεξαρτησίας της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ένας από τους όρους αυτούς ορίζει ότι η Εκκλησία διοικείται από την Ιερά Σύνοδο «κατά τους θείους και ιερούς κανόνες ακωλύτως και ελευθέρως από πάσης κοσμικής (= κυβερνητικής) επεμβάσεως». Το κείμενο αυτό, γνωστό ως «Τόμος του 1850», είναι μια συμφωνία μεταξύ του Πατριαρχείου, του Ελληνικού Κράτους και της Εκκλησίας της Ελλάδος και υπογράφεται και από τα τρία αυτά μέρη, που είναι υποχρεωμένα να τηρούν όσα διαλαμβάνονται στον Τόμο. Παρόλο ότι με τον όρο αυτόν της Συμφωνίας απορρίπτεται και καταδικάζεται η αρχή της πολιτειοκρατίας, εντούτοις το κράτος δεν έπαυσε να την επικαλείται, καθόσον διατηρήθηκε ο χαρακτηρισμός της Εκκλησίας ως νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου (Ν.Π.Δ.Δ.), που δίνει το δικαίωμα να ισχύει **το καθεστώς της «νόμο κρατούσης πολιτείας»** και να χρησιμοποιείται ως κερκόπορτα για επεμβάσεις που προκαλούν προστριβές Εκκλησίας – Ελληνικών Κυβερνήσεων και ενίοτε Ελλαδικής Εκκλησίας – Πατριαρχείου.

Στη συνέντευξη του κ. Υπουργού δεν διευκρινίζεται προς ποία κατεύθυνση θα στραφεί η νέα μεταρρύθμιση, που οραματίζεται, στις σχέσεις πολιτείας – εκκλησίας. Περιορίστηκε μόνο να πει ότι ο χωρισμός θα είναι χρήσιμος και για τα δύο μέρη. Για την Εκκλησία ένας διοικητικός διαχωρισμός ασφαλώς και θα είναι χρήσιμος, διότι θα απαλλαγεί επιτέλους από το καθεστώς της «νόμο κρατούσης πολιτείας» και από τις συνεχείς επεμβάσεις του κράτους και θα επιδοθεί απερίσπαστη στο σωτηριολογικό της έργο. Αν πάλι μερικοί νομίζουν ότι με τον διαχωρισμό η Εκκλησία θα αποδυναμωθεί και θα τεθεί στο περιθώριο είναι τουλάχιστον ανιστόρητοι. Ας μάθουν ότι δεν έχει κανένα λόγο να φοβάται τον χωρισμό της από το κράτος. Η ιστορική της διαδρομή διδάσκει ότι έμεινε αλώβητη και βγήκε ενισχυμένη όχι μόνο όταν ήταν χωρισμένη από το κράτος, αλλά και όταν ήταν καταδιωγμένη από αυτό. Εξάλλου έχει με το μέρος της το σύνολο σχεδόν του ελληνικού λαού, άσχετα αν δεν είναι όλοι συνειδητοποιημένα μέλη της. Ο Έλληνας σέβεται και τιμά την Ορθόδοξη

Εκκλησία του, γιατί γνωρίζει ότι είναι βασικός πυλώνας της υπόστασής του και συστατικό στοιχείο του λαού μας. «Η ταύτιση πίστεως και πατρίδος είναι απαράβατος όρος της υποστάσεως του ελληνισμού επισημαίνει ο ιστορικός συγγραφέας και δοκιμιογράφος Τάσος Λιγνάδης. Το πρόβλημα θα το έχει το κράτος. Θα διολισθήσει άραγε στην κατηγορία του κοσμικού / λαϊκού (= άθρησκου) κράτους» και θα ανεχθεί την ασύδοτη δραστηριότητα των παντοειδών αιρέσεων και των ξένων θρησκευτικών ομάδων, που κατακλύζουν τη χώρα μας; Υπενθυμίζω ότι οι αιρέσεις και οι ομάδες αυτές, σε πολλά κράτη της Ευρώπης και την Αμερική διεκδικούν προνομιακή μεταχείριση και ορισμένες λειτουργούν ως κέντρα που υποθάλπουν την τρομοκρατία.

Κλείνοντας το σχόλιο αυτό φρονούμε ότι Ελληνική Πολιτεία και Εκκλησία μπορούν να συμπορεύονται και να συνεργάζονται αρμονικά, χωρίς να υπάρξει κανένας χωρισμός, αρκεί να γίνουν οι νομοθετικές ρυθμίσεις που θα καθορίσουν με σαφήνεια τις αρμοδιότητες και τα δικαιώματα των δύο θεσμών. Το πλαίσιο της ρύθμισης το προσφέρει με ακρίβεια και καθαρότητα ο όρος του Τόμου του 1850 που αναφέραμε ανωτέρω. Προς τούτο υπάρχει έτοιμη και συγκεκριμένη πρόταση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ.κ. Ιερωνύμου, που υποβλήθηκε στο Σώμα της Ιεραρχίας το 1987, όταν ήταν τότε Μητροπολίτης Θηβών και Λεβαδείας. Δεν πρέπει τέλος να μείνουν αναξιοποίητες οι προτάσεις της 8/μελούς Κληρικολαϊκής Επιτροπής που συγκρότησε ο αείμνηστος Αντώνης Τρίτσης ως Υπουργός Παιδείας (1987) μετά την εμπειρία της σύγκρουσής του με την Εκκλησία. Η Επιτροπή προτείνει όπως Ελληνική Πολιτεία και Ορθόδοξη Εκκλησία διαμορφώσουν εφεξής τις σχέσεις τους επί της αρχής του αμοιβαίου σεβασμού και της αναγνώρισης της αυτοτέλειάς τους. Θέλω επίσης να επισημάνω ότι η Εκκλησία οφείλει να φανερώσει το κύριο γνώρισμά της, που είναι η δημοκρατικότητά της, ώστε να μην αγνοείται και το εκκλησιαστικά ενεργό λαϊκό στοιχείο και ν' αλλάξει έτσι η επικρατούσα αντίληψη περί δεσποτοκρατίας. Για όλα αυτά όμως πρέπει να μείνει απερίσπαστη και ανεπηρέαστη από εξωτερικές επεμβάσεις που παραβιάζουν κατάφωρα την ανεξαρτησία της και το αυτοδιοίκητό της.